

ПРИРОДНО-ЕКОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ОТГ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Питуляк М.Р.¹, Питуляк М.В.¹, Жулканич Б.М.², Бартко С.Л.¹

¹Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
вул. М. Кривоноса, 2, 46000, м. Тернопіль
myroslava.pytuliak@gmail.com

²Ужгородський національний університет
пл. Народна 3, 88000, м. Ужгород
myroslava.pytuliak@gmail.com, mykola.pytuliak@gmail.com,
boris.zhulkanich@uzhnu.edu.ua, boris.zhulkanich@uzhnu.edu.ua

У статті представлено аналіз сучасного стану землекористування в Хмельницькій області в межах новостворених ОТГ. З'ясовано, що у земельному фонді Хмельницької області сільськогосподарські землі займають 76,14% території області, що свідчить про високий рівень її освоєння. На території Хмельницької області простежуються деякі територіальні відмінності. Слід зазначити, що по всій території області переважають сільськогосподарські землі, але найбільшу частку вони займають в Хмельницькому районі. Рілля переважає в центральній частині області, оскільки цьому сприяють природні умови та родючі чорноземи. Пасовища та сіножаті займають значну частку (13,8%) в структурі земельного фонду області і найбільші площі займають на півдні та півночі області. Багаторічні насадження займають 1,78% території і найбільш поширенні на півдні області. Частка забудованих земель становить 4,15%, найбільші території вони займають в межах Хмельницької, Нетішинської та Волочеської ОТГ. Найбільші площі займають ліси на півночі області. Загальна площа лісів області складає 288,39 тис. га.

Проведено аналіз екологічної стійкості земельних угідь Хмельницької області. Цей показник залежить від площі угідь різних видів. Значні територіальні відмінності простежуються щодо показника екологічної стійкості. Шепетівський район характеризується найбільшою екологічною стійкістю земельних угідь. Даний коефіцієнт становить тут 1,31.

Представлено результати дослідження екологічного стану земельних ресурсів району та укладено картосхему екологічної стійкості земельних угідь в новостворених територіальних громадах. Територія області характеризується розбалансованою структурою землекористування, особливо у центральній частині. *Ключові слова:* земельні ресурси, сільськогосподарські угіддя, землекористування, екологічна стійкість.

Natural and ecological features and the current state of land use in Khmelnytskyi region. Pytuliak M., Pytuliak M., Zhulkanych B., Bartko S.

The article represents the analysis of the current state of the land use in Khmelnytskyi region within the newly created UTC (United Territorial Community). It has been found out that in the land fund of Khmelnytskyi region the agricultural land occupies 76.14% of the territory of the region, which indicates a high level of its development. There are some territory differences over the Khmelnytskyi region. It should be noted that agricultural land prevails throughout the region, but the largest share belongs to Khmelnytskyi district. Arable land prevails in the central part of the region, as this is facilitated by natural conditions and fertile black soils. Pastures and hayfields occupy a significant share (13.8%) in the structure of the land fund of the region and they also take up the largest areas in the south and the north of the region. The share of perennial plantations is 4.15%, the largest areas are occupied in Khmelnytskyi, Netishyn and Volochysk UTCs. The largest areas are taken up by forests in the north of the region. The total area of forests in the region is 288.39 thousand hectares

The analysis of the ecological sustainability of the land in Khmelnytskyi region has been carried out. This index depends on the area of the plots of land of different kinds. Significant territorial differences are traced as for the index of environmental sustainability. Shepetivka district is characterized by the largest ecological stability of land with the index 1.31.

The results of the study of the ecological state of land resources of the district are presented and the map scheme of the ecological sustainability of the land in newly created UTCs has been made up. The territory of the region is characterized by the unbalanced structure of land use, especially in the central part. *Key words:* land resources, agricultural lands, land use, ecological sustainability.

Постановка проблеми Питання стану та ефективності використання земельних ресурсів як в Україні так і в окремих регіонах залишається не вирішеним впродовж багатьох років, не дивлячись на проведення земельної реформи та обґрунтування засад сталого розвитку землекористування в Україні. Екологічний стан земельних ресурсів погіршується часто через використання неефективних технологій, високий рівень розораності, деградацію ґрунтів та ін.. Зміна форм власності на землю не завжди

призводить до покращення використання земельних ресурсів, особливо в аграрному секторі.

Актуальність дослідження. Зростання антропогенного впливу на земельні ресурси призводить до погіршення їх екологічного стану, зниження родючості ґрунтів. У зв'язку із цим проблема науково-обґрунтованого використання земельних ресурсів, стабілізація їх екологічного стану на території як окремих ОТГ так і області в цілому є актуальною. Для вирішення цих проблем

необхідним є проведення моніторингу за станом земельних ресурсів.

Зв'язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями. Тематика даного дослідження відповідає планам науково-дослідних робіт, які проводяться на кафедрі географії і методики її навчання ТНПУ ім. В.Гнатюка («Географічні дослідження природно-господарських геосистем Поділля»). Аналіз сучасного стану земельних ресурсів в ОТГ Хмельницької області має важливе наукове і практичне значення та потребує подальших досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічною основою дослідження земельних ресурсів є праці українських вчених-географів, економістів, ґрунтознавців, екологів в яких розглядається поняття «земельні ресурси», «сільськогосподарське землекористування», «екологічна стійкість земельних ресурсів» та ін. Питання стану земельних ресурсів, їх системно-структурного аналізу висвітлено в працях А.М. Третяка, В.Ф. Паська, В.В. Горлачука, З.П. Паньківа та інших. Дослідження земельних ресурсів Хмельницької області як складової природно-ресурсного потенціалу представлені в працях І.Є. Журби. Особливості структури земельних ресурсів та їх використання, земельно-ресурсний потенціал Хмельницької області розглядаються в публікаціях П.О. Сухого, В.В. Лапчинського.

Новизна. Вперше проведено аналіз сучасного стану земельних ресурсів в новоутворених ОТГ та адміністративних районах Хмельницької області. Визначено екологічну стійкість земельних угідь та охарактеризовано територіальні відмінності, побудовано картосхему екологічної стійкості земельних ресурсів Хмельницької області.

Методологічне або загальнонаукове значення проведеного дослідження полягає в аналізі просторових особливостей сучасного стану земельних ресурсів та землекористування в новоутворених ОТГ на території Хмельницької області.

Викладення основного матеріалу. Велика кількість науковців в сфері вивчення землекористування розглядають поняття «земля» та «земельні ресурси» як синоніми. Але все ж таки, деякі вчені роблять розмежування між цими двома поняттями. Так, в працях О.І. Коваліва та А.М. Третяка вони наполягають на «на необхідності розглядання землі не лише як об'єкта, який використовується в сільськогосподарській діяльності та є просторовим базисом для розміщення об'єктів нерухомості, а який також являється джерелом природних ресурсів, які потрібно окремо оцінювати, вимірювати та використовувати. Розмежування понять «земля» та «земельні ресурси» дасть змогу окремо оцінювати ефективність використання землі, як просторового базису і окремо як джерела природних ресурсів» [4].

За А.М. Третяком «землекористування – це просторове використання землі в балансо-круговому

процесі взаємовідносин земля – користувач, у якому користувач через залучення, відтворення та охорону впливає на землю, а земля також через процес віддачі (продукти харчування і не тільки) впливає на поведінку користувача» [6].

Основними чинниками розвитку землекористування є: природні чинники (ґрунти, рослинний світ, тваринний світ, гідрографічний режим, клімат); фізичні чинники (місце розташування, рельєф, контурність, конфігурація (ламаність меж), природна та антропогенна роздрібненість, компактність, площа); економіко-правові чинники (цільове призначення, режим використання, форма власності, тип землекористування тощо).

Сучасний рівень розвитку сільського господарства став основною рушійною силою трактування терміну «землекористування». Зміст терміну може трактуватись по-різному в залежності від того, яка категорія для використання земель буде вибрана та в якій галузі її використовують [6].

Серед найважливіших природних чинників, які впливають на землекористування в Хмельницькій області варто виділити рельєф, клімат та ґрунтовий покрив.

Загалом в Хмельницькій області спостерігається хвилястий рельєф, поверхня розчленована ярами, балками та долинами річок.

Геренчук К.І. в області виділяє такі геоморфологічні округи та райони: Шепетівське Полісся, Горинь-Слуцький округ, Верхньобузський височинний округ, Придністровський височинний округ.

Клімат Хмельницької області сформувався під впливом різних чинників: географічної широти, сонячної радіації, повітряних мас та рельєфу. Взагалом клімат області помірно-континентальний з теплим літом та м'якою та зимою. Середньорічні температури коливаються від 6,8 °С до 7,3 °С, збільшуються з півночі на південь. Найтепліший місяць – липень, найхолодніший – січень. Кількість опадів становить 530–670 мм на рік та збільшуються з півдня на північ. Переважаючими вітрами є північно-західні та північно-східні вітри [5].

Ґрунтовий покрив області представлений 50 різновидами ґрунтів. Найбільші площі займають чорноземи типові, що утворились на різних ґрунтоутворюючих та підстилаючих породах. Чорноземи типові утворились на лесах та лесовидних суглинках під степовою рослинністю, які поширені в центральній частині області.

Площа земельного фонду області становить 2062,9 тис. га, що 3,4% від площі України. Землі Хмельницької області поділяються на: сільськогосподарські землі (76,14%); забудовані землі (4,15%); ліси та інші лісовкриті площі (13,98%); відкриті заболочені землі (1%); землі водного фонду (2,01%) та інші землі (2,72%) (рис. 1).

Сільськогосподарські угіддя області (рис. 2) займають 1570,62 тис. га або 76,14% від загальної площі

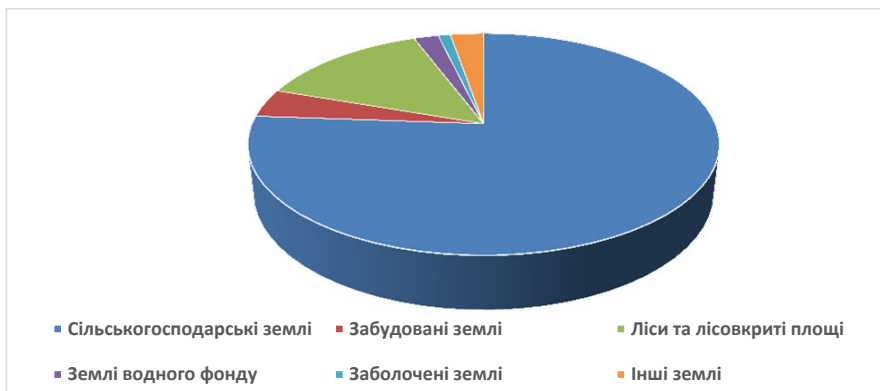

Рис. 1. Структура земельного фонду Хмельницької області

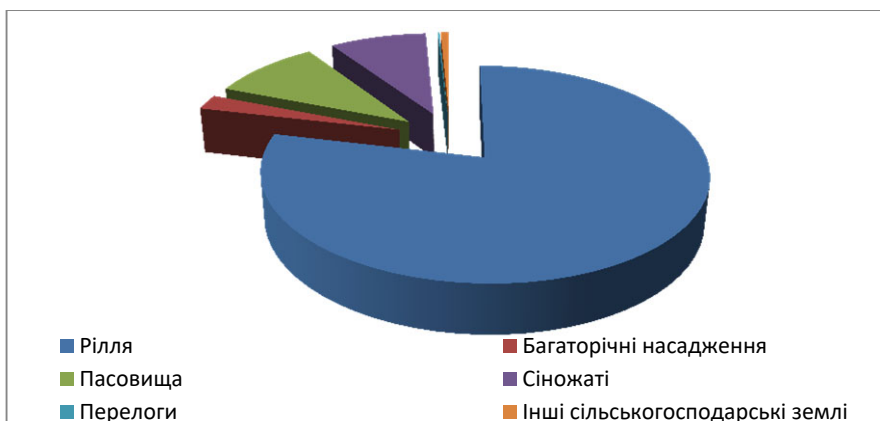

Рис. 2. Структура сільськогосподарських земель Хмельницької області

земель. У їх структурі рілля займає близько 78,64%, багаторічні насадження – 2,34%, сіножаті – 8,53%, пасовища – 9,61%, перелоги – 0,14% та інші сільськогосподарські землі – 0,74%.

Оскільки, область має значну протяжність з півночі на південь спостерігається деякі відмінності в структурі земельного фонду. Тому доцільно охарактеризувати земельний фонд і структуру сільськогосподарських земель в адміністративних районах.

Площа Хмельницького району становить 1076,83 тис. га (52,19% від площі області) та включає в себе 28 об'єднаних територіальних громад. Так, в структурі земельного фонду значну площу займають сільськогосподарські землі 895,46 тис. га, або 83,16%. Рілля займає 781,24 тис. га, або 72,55% від площі території району. Багаторічні насадження 1,76 тис. га (1,64%), пасовища та сіножаття 76,45 тис. га (7,1%), перелоги займають незначні території 0,65 тис. га, а землі під сільськогосподарськими будівлями та шляхами – 18,51 тис. га. Найбільшу частку сільськогосподарські угіддя займають у Гвардійській – 90,1%, Теофіпільській – 89,25% ОТГ. У Розсошанській та Наркевицькій ОТГ цей показник становить біля 87%. Деяку меншу частку вони займають на сході району – Летичівська, Вовковинецька, Віньковеська ОТГ близько 70%, але

найменша частка спостерігається в Хмельницькій ОТГ – 58%.

Площа забудованих земель становить 52,01 тис. га. і займають вони найбільшу частку в таких територіально-об'єднаних громадах – Хмельницькій – 26,97% та Волочеській ОТГ – 13,59%, а найменшу – в Летичівській – 3,1% та в Гвардійській – 3,6%.

У межах Хмельницького району площа лісів становить 7,76 тис. га. Найбільшу частку ліси займають в Летичівській та Віньковецькій ОТГ біля 25%, а найменша частка спостерігається у Волочеській та Гвардійській ОТГ.

Землі, що вкриті водами в межах Хмельницького району займають 20,02 тис. га. В Городоцькій, Антонінській та Теофіпільській ОТГ частка цих земель є найнижчою в районі, а найбільша – в Меджибідзькій – 6,25% та Хмельницькій – 4,65% ОТГ. Площа заболочених земель становить 6,99 тис. га. Найбільша частка цих земель в Деражнянській – 3,01%, а найменша в Щиборівській – 0,15%.

Шепетівський район складається із вісімнадцяти територіальних громад. Площа земельного фонду становить 535,22 тис. га, або 25,94% від площі області. Сільськогосподарські землі займають 360,14 тис. га, або 67,29%. Рілля займає територію 252,62 тис. га, що 47,2% від площі району, багаторічні насадження – 1,56%, сіножаті та пасовища – 18,89%,

площа перелогів 0,36 тис. га, а сільськогосподарські будівлі та шляхи 12,94 тис. га. Найменшу частку сільськогосподарські землі займають у Славутській – 23,11% та Нетішинській ОТГ – 32,6%, а найбільшу – в Сахновецькій 86% та Ямпільській ОТГ – 84%.

Забудовані землі в межах району займають 19,64 тис. га, або 3,67%. Лідерами у відсотковому відношенні є Нетішинська – 15,67% та Славутська ОТГ – 22,86%, натомість аутсайдерами є Улашанівська – 3,96% та Крупницька – 3,45%.

Слід зазначити, що ліси займають значні території. Їх частка становить 23,89% від площі району або 44,33% від площі лісів області. Так, в деяких ОТГ площа лісів та лісовкритих земель може досягати до 50% від їх площі, а саме – Понінківська – 52,83%, Славутська – 50,69%, Михайлютська – 43,86%, Шепетівська – 44,89%, Плузницька – 47,93%. Мінімальна частка спостерігається в Сахновецькій – 4,79%, Ямпільській – 4,86% громадах.

Землі водного фонду займають 12,41 тис. га, або 2,32%. Значні їх площі в межах таких ОТГ: Ізяславській – 6,89%, Полонській – 4,52%, Плузницькій – 1,89% та Понінківській – 2,05%.

В межах Хмельницької області найбільші площі заболочених земель спостерігаються в Шепетівському районі, що пов'язано з його природними умовами. В Понінківській ОТГ цей показник становить 3,47% від її площі, Плузницькій – 3,07%. Найнижчий показник в Сахновецькій ОТГ – 0,26%.

Найменшим за площею є Кам'янець-Подільський район 452,45 тис. га, який включає в себе п'ятнадцять ОТГ. В структурі земельного фонду переважають сільськогосподарські землі. Їх площа становить 358,20 тис. га. Рілля займає 277,94 тис. га, багаторічні насадження 9,68 тис. га, пасовища та сіножаті 61,03 тис. га, перелоги 0,37 тис. га, сільськогосподарські будівлі займають 7,59 тис. га. Найбільша частка сільськогосподарських земель в Чемеровецькій – 86,49%, Солобковецькій – 86,4%, Новодунаєвській ОТГ – 84,37%. Найменша – в Кам'янець-Подільській ОТГ – 53,23% та Староушицькій – 75,21%.

Забудовані землі займають територію в 17,87 тис. га. Найвища частка в центральній ОТГ – Кам'янець-Подільській – 28,70%, а найнижча в Закупненській – 4,21%. Лісистість території становить близько 10%, що нижче ніж в області. Ліси

охоплюють 46,55 тис. га. Найбільші площі спостерігаються на півдні району вздовж річок.

Землі вкриті поверхневими водами займають 10,45 тис. га. Найбільша частка в Слободсько-Ключівецькій та Жванецькій територіальній громаді, а найменша в Гуменецькій Заболочені землі охоплюють не значні території 0,74% та найбільш поширенні в дельтах рік.

Впродовж 2005–2020 років земельна структура області не зазнала значних змін. Так, у структурі сільськогосподарських угідь зменшились площі ріллі на 6,36 тис. га, багаторічних насаджень на 4,15 тис. га та перелогів на 0,52 тис. га. Натомість пасовища та сіножаті збільшились на 12,4 тис. га. Така тенденція як зменшення ріллі та збільшення пасовищ і сіножатей може пояснюватись тим, що були проведені заходи для відновлення розораних земель.

Також прослідковується збільшення площ в таких категоріях, як ліси та лісовкриті площі та землі під водою, відповідно на 3,09 та 1,06 тис. га.

Зменшились території забудованих земель на 0,79 тис. га та інших земель на 1,65 тис. га. Площа заболочених земель зменшилась не суттєво на 0,08 тис. га [2].

В межах області спостерігається певні відмінності щодо показників землезабезпеченості (табл. 1).

На одну особу в Хмельницькій області припадає 1,64 га земель, в тому числі сільськогосподарських земель – 1,25 га, ріллі – 0,99 га та лісів – 0,23 га. Слід зазначити, що область характеризується вищими показниками землезабезпечення, ніж в Україні загалом. Якщо розглядати у розрізі адміністративних районів то найвища землезабезпеченість в Шепетівському районі – 1,88 га, а в Хмельницькому та Кам'янець-Подільському районі цей показник становить 1,57 га. Сільськогосподарських земель та ріллі припадає найбільше на одну особу в Хмельницькому районі – 1,30 га та 1,14 га. Лісів найбільше припадає на одну особу в Шепетівському районі, а найменше в Кам'янець-Подільському.

Одним із показників, який відображає екологічну збалансованість території є показник екологічної стійкості. Оцінка екологічного стану земельних угідь Хмельницької області нами виконана на основі методики Медведєва В.В. і Лактіонової Т.М. (1998 р.).

Таблиця 1

Забезпеченість земельними ресурсами на одного мешканця

Об'єкт	Хмельницький район	Шепетівський район	Кам'янець-Подільський район	Хмельницька область	Україна
Площа земельного фонду, га	1,57	1,88	1,57	1,64	1,32
Сільськогосподарські землі, га	1,30	1,27	1,24	1,25	0,93
Рілля, га	1,14	0,89	0,96	0,99	0,67
Ліси, га	0,12	0,45	0,11	0,23	0,23

Коефіцієнт екологічної стійкості земельних угідь Хмельницької області (рис. 3) становить 0,85. Перш за все, даний показник залежить від величини площ стійких угідь (пасовищ, сіножатей, лісів та боліт).

Так, найнижчі показники цього коефіцієнту в центральній частині області. В Хмельницькому районі (рис. 3) до нестійких угідь належать землі Гвардійської (0,17), Старосинявської (0,17), Староостропільської (0,24), Красилівської (0,25), Теофіпільської (0,29), Волочиської (0,27), Городоцької (0,22) та Розсошанської ОТГ (0,26). На схід та північний-схід даний показник підвищується, оскільки, частка лісів, пасовищ та сіножатей збільшується. До умовно-стійких належать земельні ресурси Лещинської (0,71), Вінківської (0,88) та Зінківської ОТГ (0,82).

На північ та південь коефіцієнт екологічної стійкості підвищується, оскільки збільшуються площі стійких земель. Середній показник екологічної стійкості земельних угідь для Кам'янець-Подільського району становить 0,84, що дає змогу віднести землі до умовно стійких. На півдні та південному заході переважають стійкі та умовно-стійкі угіддя, оскільки значну частку займають пасовища та сіножаті, а саме на території таких ОТГ: Китайгородська (1,04), Жванецька (1,13), Гуменецька (1,15), Смотрицька (1,24), Орининська (1,24), Закупненська (1,14), Слобсько-Кульчівська (0,95), Староушицька (0,96) та Гуківська (0,72). У межах району до нестійких угідь належать землі Чемеровецької ОТГ (0,22), оскільки рілля займає 72% від площі території.

Північний район характеризується найбільшою екологічною стійкістю земельних угідь, там коефіцієнт становить 1,31. Більша частина Шепетівського району представлена екологічно стійкими землями. В Плузненській, Ізяславській, Шепетівській, Судилівській, Славутській, Нетішинській, Крупницькій, Михайлоцька, Понінківській ОТГ коефіцієнт становить більше 1. Оскільки на даній території значні площі лісів, пасовищ, сіножатей та боліт. На півдні району землі відносяться до нестійких та слабостійких угідь.

Отже, показник екологічної стійкості земельних угідь у Хмельницькій області характеризується певними територіальними відмінностями: найнижчий – в центральній частині області і підвищується на північ і на південь. Це пов'язано із природними чинниками території.

Головні висновки. У земельному фонді Хмельницької області сільськогосподарські землі займають 76,14% території області, що свідчить про високий рівень її освоєння. На території Хмельницької області простежуються деякі територіальні відмінності. Слід зазначити, що по всій території області переважають сільськогосподарські землі, але найбільшу частку вони займають в Хмельницькому

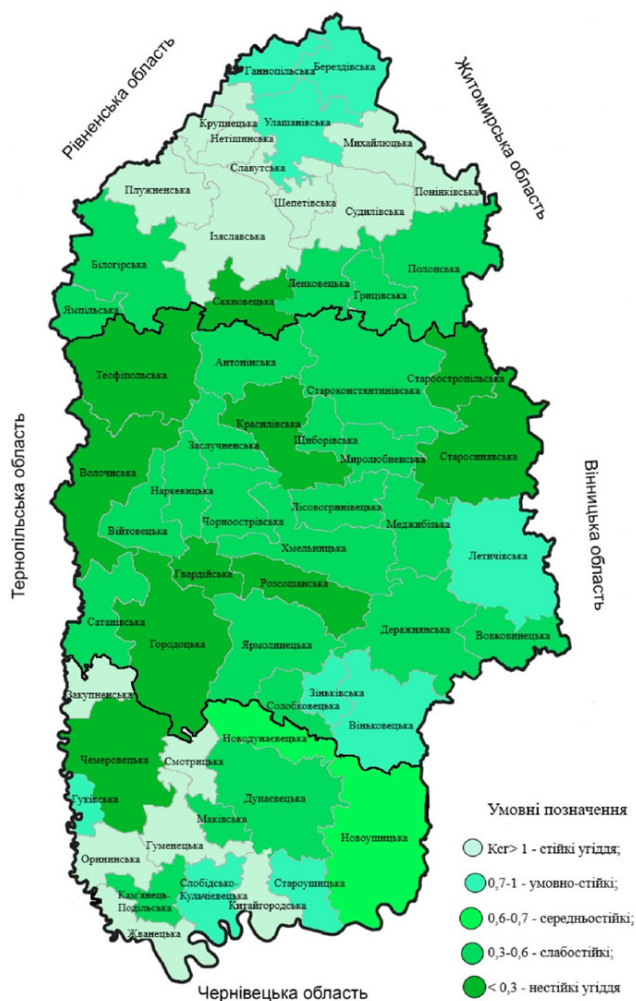

Рис. 3. Екологічна стійкість земельних угідь Хмельницької області

районі. Рілля переважає в центральній частині області, оскільки цьому сприяють природні умови. Пасовища та сіножаті займають значну частку - 13,8% в структурі земельного фонду області і найбільші площі займають на півдні та півночі області. Багаторічні насадження займають 1,78% території і найбільш поширенні на півдні області. Частка забудованих земель становить 4,15%, найбільші території вони займають в межах Хмельницької, Нетішинської та Волочиської ОТГ. Ліси сконцентровані переважно на півночі області (в зоні Малевого Полісся). Територія області характеризується розбалансованою структурою землекористування, особливо у центральній частині. Значні територіальні відмінності простежуються щодо показника екологічної стійкості

Перспективи використання результатів дослідження. Проблема оптимізації структури землекористування залишається актуальною і потребує подальших досліджень. Важливим є проведення комплексної оцінки екологічного стану земельних ресурсів в контексті екологічної збалансованості території.

Література

1. Головне управління держгеокадастру в Хмельницькій області. URL: <https://khmelnyska.land.gov.ua>
2. Екологічний паспорт Хмельницької області. Хмельницький за 2020 р. URL: <https://www.adm-km.gov.ua/wp-content/uploads/>
3. Земельні ресурси України. / За ред. В.В. Медведєва, Т.М. Лактіонової. К. : Аграрна наука, 1998. 150 с.
4. Ігнацевич С. П. Сутність категорій «земля» та «земельні ресурси» в процесі формування збалансованого землекористування. Агросвіт. 2017. № 17. С. 49–52. URL: http://www.agrosvit.info/pdf/17_2017/10.pdf
5. Природа Хмельницької області: монографія / за ред. К.І. Геренчука. Львів : Вища школа, 1980. 152 с.
6. Третяк А.М., Будзяк О.С., Третяк В.М. Екологія землекористування : навч. посіб. / за ред. А.М Третяка. Київ : Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування, 2017. 178 с.